

سنگ‌نوشته تخت خان، نمادی از تاریخ و فرهنگ ایلام در دوره قاجار

عباس رهبری^۱

چکیده

سنگ‌نوشته تخت خان، واقع در استان ایلام، سندی تاریخی و هنری از دوره قاجار است که به دستور غلامرضاخان والی در سال ۱۳۲۵ هـ.ق پدید آمده است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا، به بررسی ابعاد مختلف این کتیبه پرداخته و گردآوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق به روش کتابخانه‌ای بوده است. پرسش‌های اصلی تحقیق نیز با هدف بررسی اطلاعات تاریخی، ویژگی‌های خط و نگاره کتیبه، نقش آن در معرفی والی و جایگاه این سنگ‌نوشته در میان آثار ایلامی تدوین شده‌اند. کتیبه تخت خان حاوی اطلاعات ارزشمندی در مورد شجره‌نامه والیان پشتکوه، خدمات عمرانی گسترده غلامرضاخان و اوضاع سیاسی-اجتماعی منطقه است و به عنوان منبعی دست اول، مکمل سایر منابع تاریخی است. خط به کاررفته در آن، نستعلیق با گرایش به خط شکسته می‌باشد که ضمن برخورداری از ظرافت و زیبایی هنری، نمایانگر مهارت کاتبان و حجاران در حکاکی آن است. کتیبه مذکور با برجسته ساختن اقدامات و نسب والی، در معرفی شخصیت، تثبیت جایگاه و مشروعیت او نقشی محوری ایفا می‌کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که سنگ‌نوشته تخت خان، با تلفیق محتوای غنی تاریخی و ویژگی‌های هنری برجسته، نه تنها سندی مهم از تاریخ و تمدن ایلام در دوره قاجار است؛ بلکه به عنوان یک اثر ملی، نقش مهمی در معرفی فرهنگ این منطقه به جهانیان ایفا می‌کند. این کتیبه علی‌رغم داشتن برخی کاستی‌های نگارشی، گواهی بر غنای فرهنگی و هنری ایلام و شایسته حفاظت و معرفی بیشتر است.

واژگان کلیدی: تخت خان، ایلام، دوره قاجار، غلامرضاخان والی، کتیبه‌نگاری.

استان ایلام، با گستره‌ای بالغ بر ۲۰/۱۳۳ کیلومتر مربع، در جنوب غربی ایران و در میان رشته‌کوه‌های زاگرس جای گرفته است. این استان از غرب با کشور عراق و از دیگر جهات با استان‌های خوزستان، لرستان و کرمانشاه همسایه است و مرز مشترک طولانی (۴۲۵ کیلومتر) با کشور عراق دارد که به آن اهمیتی استراتژیک می‌بخشد (بختیاری، ۱۳۹۳: نقشه استان ایلام؛ پیشگاهی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۱). در پهنه تاریخی این استان، آثار متعددی از ادوار گوناگون بر جای مانده است که سنگ‌نوشته تخت‌خان، اثری متعلق به دوره قاجار، از مهمترین آنها به شمار می‌رود. این اثر در شهرستان مهران، شهر صالح‌آباد، روستای بانروشان و دهستان هجدان‌دشت قرار دارد.

شکل (۱). موقعیت مکانی روستای بانروشان

روستای خوش آب و هوای بانروشان، در منطقه‌ای کوهستانی واقع شده و میزبان سنگ‌نوشته ارزشمند تخت‌خان است. این ناحیه به دلیل وفور چشمه‌های جوشان و مراتع سرسبز، از دیرباز مورد توجه بوده و در دوره قاجار نیز به عنوان یکی از تفرجگاه‌های والیان ایلام شناخته می‌شد. سنگ‌نوشته تخت‌خان، با ویژگی‌های منحصر به فرد خود، اهمیت ویژه‌ای دارد. بر این قطعه سنگ بزرگ، متونی به خط زیبای نستعلیق و با ظرافتی خاص نگارش یافته است. این اثر، علاوه بر داشتن ارزش ادبی و هنری، اطلاعات دست‌اولی درباره شجره‌نامه والیان، اقدامات عمرانی غلامرضاخان فیلی و اوضاع سیاسی - اجتماعی حاکم بر دوره قاجار را به دست می‌دهد. این سنگ‌نوشته به شکل متوازی‌الاضلاع (۱۹۰×۱۴۵ سانتی‌متر) است که ابتدا حدود دو سانتی‌متر از آن را تراش داده و پس از صاف شدن سطح آن، حروف و کلمات را با خط نستعلیق بر آن حکاکی کرده‌اند. این اثر ارزشمند در تاریخ ۱۷ اسفند ۱۳۸۱ با شماره ثبت ۷۹۹۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این کتیبه که به فرمان غلامرضاخان والی، حاکم پشتکوه، نگاشته شده، نه تنها یک سند تاریخی و فرهنگی برجسته است؛ بلکه گواهی گویا بر اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی منطقه در عصر قاجار محسوب می‌شود.

در عصر قاجار، کتیبه‌نگاری و حجاری بر سنگ‌ها، به عنوان ابزاری مهم برای ثبت وقایع، تبارنامه‌ها و معرفی شخصیت حاکمان، رواج داشته است. این سنگ‌نوشته‌ها، به مثابه اسناد بصری و متنی، دریچه‌ای گرانبها به سوی فهم ساختارهای قدرت، فرهنگ رسمی و اوضاع اجتماعی دوران خود می‌گشایند (فضائلی، ۱۳۶۲: ۴۹۰-۴۸۰؛ بلر، ۱۳۹۶: ۴۹۶-۴۹۵). کتیبه تخت

خان، فراتر از یک قطعه سنگ منقوش، اثری تاریخی - فرهنگی گرانبها و سندی استوار بر غنای تاریخ و تمدن منطقه ایلام در عصر قاجار به شمار می‌رود. اهمیت این یادگار ارزشمند از زوایای گوناگونی قابل بررسی است؛ چنانکه به مثابه یک سند معتبر تاریخی، گنجینه‌ای از اطلاعات ارزشمند درباره وقایع، چهره‌های شاخص و اوضاع اجتماعی و سیاسی حاکم بر منطقه ایلام در دوره قاجار را در خود جای داده است. از منظر هنری و فرهنگی نیز خط زیبای نستعلیق نقش بسته بر سنگ، گواه مهارت و ذوق سرشار هنرمندان آن عصر است و محتوای آن می‌تواند دریچه‌ای به سوی باورها، اعتقادات و احساسات مردمان آن دوره بگشاید. این یادگار ارزشمند، به سبب اهمیت تاریخی و فرهنگی والای خود، نه تنها برای محققان؛ بلکه برای معرفی میراث غنی ایلام به مخاطبان گسترده‌تر نیز حائز اهمیت است.

شکل (۲). سنگ‌نوشته تخت خان

عصر قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ ه‍.ق)، دورانی حساس و سرنوشت‌ساز در تاریخ ایران و به تبع آن، منطقه ایلام محسوب می‌شود. در این مقطع زمانی، ساختارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایلام دستخوش تحولات چشمگیری شد. با استقرار سلسله قاجار در ایران، ایلام نیز تحت حاکمیت این خاندان قرار گرفت. در این دوره، ایلام به عنوان یکی از مناطق کردنشین غرب ایران، برای حکومت مرکزی اهمیت ویژه‌ای داشت؛ با این وجود، به دلیل فاصله زیاد از پایتخت و موقعیت جغرافیایی خاص خود، تا حد قابل توجهی از تحولات سیاسی و اجتماعی مرکز کشور تأثیر نپذیرفت (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۳۰). در این دوره، دربار مرکزی، زمامداری ایلام را به والیان پشتکوه واگذار می‌کرد. این والیان که اغلب از خاندان‌های قدرتمند و بانفوذ محلی بودند، در اداره امور ایلام نقشی محوری داشتند. غلامرضاخان والی در سال ۱۲۹۹ ه‍.ق به حکومت ایلام رسید و تا سال ۱۳۳۱ ه‍.ق بر این خطه حکمرانی کرد (نعمتی، ۱۳۷۹: ۵۱؛ مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۷۱). وی در طول دوران زمامداری خویش، اقدامات مهمی را در راستای پیشرفت و آبادانی منطقه به انجام رساند که از جمله آنها می‌توان به احداث و بازسازی قلعه‌ها، مساجد و جاده‌ها، رونق کشاورزی و تجارت و حفظ امنیت و آرامش منطقه اشاره کرد؛ با این حال، دوران حکومت او خالی از چالش نبود؛ از جمله این چالش‌ها می‌توان به مداخلات حکومت مرکزی در امور داخلی ایلام و افزایش قدرت و نفوذ خوانین محلی اشاره کرد.

مسئله پژوهش و سؤالات

با وجود اهمیت تاریخی و هنری فراوان سنگ‌نوشته تخت خان و نقش آن در تبیین ابعاد گوناگون تاریخ محلی ایلام در دوره قاجار، تاکنون پژوهش مستقل و جامعی که به تحلیل یکپارچه محتوای تاریخی، ویژگی‌های هنری و ابعاد فرهنگی این اثر بپردازد، صورت نگرفته است. پژوهش‌های موجود همچون پژوهش‌های نعمتی (۱۳۷۹) و مرادی‌مقدم (۱۳۸۵). عموماً به معرفی اجمالی یا جنبه‌های خاصی از این کتیبه پرداخته‌اند این خلأ پژوهشی، نیاز به بررسی عمیق‌تر و جامع‌تر این سند تاریخی را ضروری می‌سازد تا ابعاد پنهان‌تر آن آشکار شود و ارزش واقعی آن در تاریخ‌نگاری ایلام تبیین گردد. بر این اساس، سؤال اصلی این پژوهش آن است که: سنگ‌نوشته تخت خان چه اطلاعاتی را در مورد تاریخ و فرهنگ ایلام در دوره قاجار ارائه می‌دهد و چه ویژگی‌های تاریخی، هنری و فرهنگی در آن قابل شناسایی و تحلیل است؟ برای پاسخ به این سؤال اصلی، سؤالات فرعی زیر مورد بررسی قرار خواهد گرفت:

۱. محتوای تاریخی سنگ‌نوشته تخت خان چه جنبه‌هایی از شجره‌نامه والیان و اقدامات عمرانی غلامرضاخان را آشکار می‌سازد؟
۲. خط و نگاره سنگ‌نوشته تخت خان از منظر هنر خوشنویسی و حجاری دوره قاجار چه ویژگی‌هایی دارد و اهمیت هنری این کتیبه در چیست؟
۳. سنگ‌نوشته تخت خان چه نقشی در تبیین اوضاع سیاسی - اجتماعی ایلام در عصر قاجار و معرفی شخصیت غلامرضاخان والی ایفا می‌کند؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است و با هدف بررسی عمیق و جامع سنگ‌نوشته تخت خان، تعیین جایگاه آن در تاریخ‌نگاری محلی و بررسی ارتباط آن با بستر تاریخی و فرهنگی دوره قاجار در ایلام انجام پذیرفته است. گردآوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق نیز به روش کتابخانه‌ای بوده است. به این منظور، منابع اصلی و فرعی، شامل کتب تاریخی، مقالات علمی، پایان‌نامه‌ها، اسناد و متون تاریخی مرتبط با دوره قاجار در ایلام و کتیبه‌نگاری مورد استفاده قرار گرفتند و پس از گردآوری اطلاعات، داده‌های استخراج‌شده به شیوه تحلیل محتوا بررسی و واکاوی شد. در این رویکرد، متن و نقوش سنگ‌نوشته تخت خان با دقت بررسی گردید و ابعاد تاریخی، هنری و فرهنگی آن با تکیه بر اسناد و شواهد موجود تحلیل شد. در بخش‌هایی که نیاز به تفسیر و مقایسه وجود داشت نیز از رویکرد تفسیری - مقایسه‌ای بهره گرفته شد.

پیشینه پژوهش

مطالعه و بررسی آثار تاریخی و فرهنگی به‌جامانده از دوره‌های مختلف، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. سنگ‌نوشته‌ها به عنوان اسناد بصری و متنی، اطلاعات ارزشمندی از

گذشته ارائه می‌دهند و نقش مهمی در تکمیل پازل تاریخ‌نگاری ایفا می‌کنند. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون کتاب مستقلی به طور جامع و اختصاصی در مورد سنگ‌نوشته تخت‌خان نگاشته نشده است؛ با این حال، در برخی کتب تاریخی و مقالات علمی، اشاراتی به این اثر یا ابعاد مرتبط با آن دیده می‌شود. در ادامه به برجسته‌ترین این منابع اشاره می‌شود:

کتاب‌های کلی تاریخ ایلام، نظیر «ایلام و تمدن دیرینه آن» اثر ایرج افشار سیستانی (۱۳۹۹) و «تاریخ سرزمین ایلام از روزگار باستان تا انقراض حکومت والیان لرستان و ایلام» نوشته ناصر راد (۱۴۰۰)، به تاریخ عمومی منطقه ایلام می‌پردازند و در فصول مرتبط با دوره قاجار، اشاراتی کلی به والیان و برخی از آثار تاریخی آن دوران، از جمله سنگ‌نوشته تخت‌خان دارند. این منابع، عمدتاً به معرفی اجمالی و ذکر رویدادها بسنده می‌کنند و وارد تحلیل عمیق محتوایی یا هنری کتیبه نمی‌شوند.

مراد مرادی مقدم (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «نقش والیان ایلام در حفظ امنیت و دفاع از مرزهای ایران‌زمین»، با ترسیم پیشینه‌ای تاریخی، جایگاه ساختارهای محلی قدرت و تأثیر آنها بر تحرکات اجتماعی در منطقه ایلام را نشان داده است تا چارچوبی برای فهم ساختار حکمرانی محلی ارائه دهد.

مرادی مقدم و غفاری واحد (۱۳۹۹) در مقاله خود با عنوان «نقش نظام مالیاتی در تحولات سیاسی و اجتماعی پشتکوه (ایلام) در دوره قاجار»، چگونگی تأثیر سیاست‌های مالی در شکل‌گیری نارضایتی‌ها و جابجایی‌های اجتماعی در پشتکوه را بررسی کرده‌اند. پژوهش آنان با پیوند زدن مسائل اقتصادی با دینامیسم‌های سیاسی و مهاجرتی، به تحلیل علل کوچ جمعی پشتکوهی‌ها پرداخته است.

مرادی مقدم و بصیرت‌منش (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل مؤثر در مسئله‌مند شدن وضعیت تابعیت کردهای فیلی عراق در یکصد سال اخیر»، به تحلیل منازعات هویتی و حقوقی میان دولت‌ها و گروه‌های مرزی پرداخته‌اند. مقاله آنان، وضعیت حقوقی بازگشت‌کنندگان و موانع حقوقی موجود در این زمینه را نیز بررسی کرده است.

مرادی مقدم و مرادی (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «مهاجرت ساکنان پشتکوه به عراق در دوره قاجار و پهلوی و تحلیل اقدامات صورت‌گرفته برای بازگشت آنان»، از منظر تاریخی و سیاست‌گذاری، داده‌های ارزشمندی را در خصوص تجربه‌های مهاجرت و بازگشت و نقش دولت در مدیریت این فرایندها را ارائه داده‌اند.

در میان آثار تخصصی‌تر، کتاب «تاریخ والیان پشتکوه ایلام؛ پیشینه تاریخی ایلام از باستان تا اوایل دوره قاجار: بررسی حکومت والیان پشتکوه (اوضاع سیاسی - اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی)» اثر ابراهیم یعقوبی (۱۳۸۶)، به طور مفصل به تاریخ حکومت والیان پشتکوه، از جمله غلامرضاخان، پرداخته و اطلاعات ارزشمندی درباره زندگی و اقدامات وی ارائه داده است. رویکرد یعقوبی در این اثر بیشتر تاریخی - روایی است و تحلیل وی از سنگ‌نوشته تخت‌خان در حد اشاره به محتوای تاریخی آن به عنوان یک سند تکمیل‌کننده اطلاعات تاریخی است و

به جنبه‌های هنری و کارکردی کتیبه پرداخته است. مرادی مقدم (۱۳۸۵) نیز در مقاله خود با عنوان «تاریخ سیاسی و اجتماعی پشتکوه در دوران والیان فیلی»، ضمن بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی این دوره، به طور گذرا به سنگ‌نوشته تخت خان به عنوان یکی از اسناد ثبت وقایع اشاره کرده است.

پژوهشی که بیشترین ارتباط را با مقاله حاضر دارد، «کتیبه تخت خان» نوشته نورالدین نعمتی (۱۳۷۹) است. این مقاله، اولین و مهمترین اثری است که به طور مستقیم به این کتیبه پرداخته است؛ با این حال، رویکرد آن عمدتاً معرفی گونه و توصیفی است و به ارائه خلاصه‌ای از متن کتیبه و ذکر موقعیت و زمان ساخت آن بسنده کرده است. از کاستی‌های اصلی مقاله نعمتی - که نقاط تمایز آن با پژوهش حاضر نیز محسوب می‌شوند - می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

فقدان تحلیل جامع محتوایی: نعمتی از تحلیل عمیق مضامین تاریخی و سیاسی نهفته در کتیبه، مانند انگیزه‌های والی در ساخت آن، بازتاب اوضاع اجتماعی یا شیوه مشروعیت‌بخشی والی از طریق این کتیبه، چشم‌پوشی کرده است. در مقابل، پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با تحلیل دقیق محتوای سنگ‌نوشته، ابعاد پنهان‌تر اطلاعات تاریخی و کارکردهای سیاسی - اجتماعی آن را آشکار سازد.

نادیده گرفتن ابعاد هنری: نعمتی هیچ اشاره‌ای به ظرایف فنی و هنری خط نستعلیق و هنر حجاری به‌کاررفته در سنگ‌نوشته تخت خان نکرده است. این در حالی است که مقاله حاضر، با بررسی ویژگی‌های هنری این کتیبه، شامل ظرافت‌های خط نستعلیق، نحوه حکاکی و جایگاه آن در هنر خوشنویسی و حجاری دوره قاجار، آن را به عنوان یک اثر هنری برجسته مورد تحلیل قرار می‌دهد.

نپرداختن به جزئیات فنی: مقاله نعمتی به ابعاد دقیق یا جزئیات اجرایی سنگ‌نوشته، مانند تراش اولیه سطح سنگ، اشاره کوتاهی می‌کند؛ در حالی که پژوهش حاضر، این جزئیات را به منظور فهم بهتر فرآیند ساخت و ارزش اثر ارائه می‌دهد.

محدودیت منابع: نعمتی از منابع بسیار محدودی استفاده کرده است. پژوهش حاضر تلاش می‌کند با بهره‌گیری از طیف وسیع‌تری از منابع تاریخی و هنری، تحلیلی جامع‌تر و مستندتر ارائه دهد.

به این ترتیب، با وجود آنکه مقاله نعمتی، اولین گام مهم در معرفی سنگ‌نوشته تخت خان بوده است، پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی - تفسیری و تأکید بر ابعاد تاریخی، هنری و کارکردی این اثر، در پی تبیین ارزش افزوده و ارائه دیدگاهی عمیق‌تر به این سند ارزشمند است؛ دیدگاهی که در پژوهش‌های پیشین مورد توجه قرار نگرفته است. این مقاله فراتر از توصیفی صرف، در صدد پر کردن خلأ موجود در شناخت جامع این اثر تاریخی و فرهنگی است.

مباحث نظری

زمینه‌های تاریخی و فرهنگی منطقه تخت خان و اهمیت آن در دوره قاجار

منطقه تخت خان - که محل استقرار سنگ‌نوشته مورد پژوهش است - در دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص، آب و هوای مناسب و منابع طبیعی غنی، همواره مورد توجه حاکمان و والیان ایلام قرار داشته است (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۲۰-۳۲۵). تخت خان در مسیر ارتباطی بین مناطق مختلف ایلام و کرمانشاه قرار داشته و به عنوان نقطه‌ای مهم در راستای کنترل و نظارت بر رفت و آمدها و تجارت منطقه محسوب می‌شده است. افزون بر این، وفور چشمه‌سارها، مراتع سرسبز و جنگل‌های انبوه، این منطقه را از دیرباز مورد توجه قرار داده بود و علاوه بر تأمین آب و علوفه برای دام‌ها، به عنوان تفرجگاه و محل شکار حاکمان و والیان نیز شناخته می‌شد (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲؛ مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۶۵). نگارش سنگ‌نوشته تخت خان به دستور غلامرضاخان والی، حاکم پشتکوه، در این منطقه، خود نشان از توجه ویژه والی وقت و اهمیت استراتژیک و تفریحی این مکان دارد. این کتیبه، یادبودی از حضور و اقدامات وی در این منطقه به شمار می‌رود.

زندگی‌نامه غلامرضاخان والی و اقدامات او در منطقه

غلامرضاخان والی، واپسین والی پشتکوه، از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۴۷ ه‍.ق (۱۳۰۷ ه‍.ش) حکومت ایلام را بر عهده داشت. وی فرزند حسینقلی‌خان والی بود و پس از فوت پدرش، به حکومت ایلام رسید و از سوی حکومت مرکزی قاجار، لقب «والی» را دریافت کرد (مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۷۱؛ سردار اشرف، ۱۳۹۷: ۴۰-۳۵).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که غلامرضاخان تا زمان پهلوی اول قدرت را در دست داشته است. برخی منابع اشاره دارند که او در سال ۱۳۴۷ ه‍.ق (۱۳۰۷ ه‍.ش) به عراق مهاجرت کرده و این نشان می‌دهد که حکومت او تا این سال ادامه داشته است. در برخی منابع نیز زمان حکومت وی، سال ۱۳۳۷ ه‍.ق ذکر شده؛ اما نامی از والی دیگری در این دوره یافت نشده است. این احتمال وجود دارد که در ذکر تاریخ، اشتباهی رخ داده باشد؛ زیرا منابع معتبر تأیید می‌کنند که غلامرضاخان تا زمان تصرف پشتکوه توسط نیروهای دولتی، والی منطقه بوده است. او در جنگ‌های مرزی با عثمانی‌ها نقش مهمی داشته و توانسته است امنیت منطقه را حفظ کند. غلامرضاخان آخرین والی پشتکوه بود و پس از تصرف منطقه توسط نیروهای دولتی، به عراق رفت (مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۷۱). او با تدبیر و شجاعت خود، توانست در دوران حکومتش، امنیت و آرامش نسبی را در منطقه برقرار کند و اقدامات مهمی در جهت توسعه و آبادانی ایلام به انجام رساند. مهمترین فعالیت‌های او را می‌توان در این زمینه‌ها دسته‌بندی کرد:

اقدامات عمرانی: والی به منظور توسعه و آبادانی منطقه، طرح‌های عمرانی متعددی را اجرا کرد. ساخت و مرمت قلاع، مساجد، راه‌ها و پل‌ها از جمله این اقدامات هستند. قلعه والی در شهر ایلام، که یکی از آثار مهم دوره قاجار محسوب می‌شود، به دستور او بنا شده است (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۳۲-۳۳۸).

توسعه کشاورزی و تجارت: غلامرضاخان، به منظور بهبود وضعیت اقتصادی مردم، به توسعه

کشاورزی و تجارت در منطقه توجه ویژه‌ای داشت. او با ایجاد زمین‌های کشاورزی جدید و حفر قنات‌ها (مانند قنات سرداریه معروف به مله‌بازان)، به افزایش تولید محصولات کشاورزی و با ایجاد بازارهای جدید و توسعه راه‌های تجاری، به رونق تجارت در منطقه یاری رساند (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲؛ مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۷۸-۷۵).

حفظ امنیت و آرامش: والی با سرکوب شورش‌ها و ناآرامی‌ها، توانست امنیت نسبی را در ایلام برقرار کند. او همچنین با استفاده از نیروهای نظامی خود، به مقابله با راهزنان و اشرار پرداخت و امنیت را در راه‌های مواصلاتی منطقه تضمین کرد (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۳۲-۳۳۸؛ نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲).

افزون بر اقدامات عمرانی، اقتصادی و نظامی، غلامرضاخان، ویژگی‌های شخصیتی برجسته‌ای داشت. او به عنوان فردی باتدبیر، شجاع و دوراندیش شناخته می‌شد و به دلیل انصاف و عدالتی که داشت، در میان مردم از محبوبیت خاصی برخوردار بود (ساکي، ۱۳۸۴: ۲۱۶-۲۰۸؛ سردار اشرف، ۱۳۹۷: ۶۰-۵۳؛ افشار سیستانی، ۱۳۶۶: ۱۲۵؛ مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۹۶-۷۱).

انگیزه‌های نگارش سنگ‌نوشته تخت‌خان

نگارش سنگ‌نوشته‌ها در تاریخ ایران، همواره دلایل متعددی داشته و صرفاً به ثبت وقایع محدود نمی‌شده است. بررسی سنگ‌نوشته تخت‌خان، با در نظر گرفتن بستر تاریخی دوره قاجار و جایگاه غلامرضاخان والی، انگیزه‌های احتمالی متعددی را برای نگارش آن آشکار می‌سازد که می‌توان به شرح زیر بررسی کرد:

ثبت تاریخ و اقدامات (تثبیت مشروعیت و تبار): یکی از مهمترین انگیزه‌های نگارش این سنگ‌نوشته، ثبت رسمی تاریخ و اقدامات غلامرضاخان والی و خاندانش برای آیندگان بوده است. در این سنگ‌نوشته، به شجره‌نامه والیان و برخی از خدمات عمرانی خان (همچون احداث قنات سرداریه) اشاره شده است. این اقدام نشان می‌دهد که والی قصد داشته نام و یاد خود و خاندانش را در تاریخ ماندگار کند و با نمایش تبار خود، به مشروعیت و جایگاه حکومتی‌اش اعتبار بخشد (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲؛ مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۸۰). این کارکرد تثبیت و توجیه اعمال، در بسیاری از کتیبه‌های تاریخی ایران مشاهده می‌شود (فضائلی، ۱۳۶۲: ۳۵).

اعلام قدرت و حاکمیت (اقتدار بصری): نگارش سنگ‌نوشته در یک مکان برجسته و عمومی نظیر تخت‌خان، می‌توانسته به عنوان نمادی قدرتمند از قدرت و حاکمیت غلامرضاخان در منطقه عمل کند. نمایش آشکار نام و نشان والی در مکانی که مورد تردد و توجه بوده است، به تثبیت موقعیت او در میان مردم، خوانین محلی و حتی مقامات حکومتی مرکزی کمک می‌کرده و اقتدار بصری او را به نمایش می‌گذاشته است (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۳-۷۲؛ بلر، ۱۳۹۶: ۱۲۵-۱۲۰).

تأثیرگذاری و جلب حمایت عمومی: سنگ‌نوشته‌ها، علاوه بر جنبه تاریخی و حکومتی، می‌توانستند جنبه تبلیغی نیز داشته باشند. مضامین مربوط به آبادانی، تأمین امنیت و عدالت (که در اقدامات والی نیز دیده می‌شود)، می‌توانسته در اذهان عمومی اثرگذار باشد و با برانگیختن

احساسات وفاداری یا افتخار محلی، حمایت و پشتیبانی مردم را نسبت به والی جلب کند.

یادبود و ماندگاری شخصی (علاقه‌مندی به مکان): با توجه به اینکه منطقه تخت خان یکی از تفرجگاه‌های مورد علاقه والی بوده است، نگارش سنگ‌نوشته در این مکان می‌توانسته به عنوان یادگاری شخصی و راهی برای ماندگاری نام والی برای آیندگان عمل کند. این سنگ‌نوشته، با یادآوری نام و اقدامات والی در فضایی که خاطرات شخصی او را نیز در برمی‌گرفته، به نوعی به جاودانگی یاد و خاطره او در این مکان کمک می‌کرده است.

تأثیر عوامل فرهنگی و ادبی (پیروی از سنت کتیبه‌نگاری): در دوره قاجار، نگارش سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌ها به عنوان یک سنت فرهنگی، ادبی و هنری رایج بوده است (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۳۴؛ رخشان و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۰۵). غلامرضاخان نیز با پیروی از این سنت دیرینه، که در ایران از دوران باستان وجود داشته، اقدام به نگارش سنگ‌نوشته تخت خان کرده است. این کتیبه، علاوه بر جنبه تاریخی‌اش، از نظر ادبی و هنری نیز حائز اهمیت بوده و نشان از ذوق و هنر والی، کاتبان و حجاران آن دوره دارد.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که نگارش سنگ‌نوشته تخت خان، حاصل ترکیبی از انگیزه‌های متعدد، از جمله ثبت تاریخ و اقدامات، اعلام اقتدار و حاکمیت، تأثیرگذاری بر افکار عمومی، یادگاری ماندگار از خود و پیروی از سنت‌های فرهنگی و ادبی رایج در آن دوره بوده است.

زمان و چگونگی نگارش سنگ‌نوشته

بر اساس شواهد موجود و متن کتیبه (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲)، سنگ‌نوشته تخت خان در سال ۱۳۲۵ ه‍.ق نگاشته شده است. این تاریخ، با توجه به دوره حکومت غلامرضاخان والی، که از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۴۷ ه‍.ق (مرادی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۷۱؛ سردار اشرف، ۱۳۹۷: ۴۵) به طول انجامید، نشان می‌دهد که این کتیبه در اواخر دوران حکومت وی و در اوج قدرت و تثبیت موقعیت او نگاشته شده است. این انتخاب زمان، همسو با انگیزه‌هایی چون ثبت اقدامات و اعلام قدرت که پیش‌تر بررسی شد، ارزیابی می‌شود.

سنگ‌نوشته تخت خان، به شکل متوازی‌الاضلاع و در ابعاد ۱۹۰×۱۴۵ سانتی‌متر است؛ اما منابع موجود، اطلاعات دقیقی درباره جنس آن ارائه نمی‌دهند. با توجه به موقعیت جغرافیایی منطقه، احتمال دارد که سنگ آن از جنس سنگ آهک یا ماسه‌سنگ باشد، زیرا این نوع سنگ‌ها در مناطق کوهستانی ایلام به فراوانی یافت می‌شوند. ساخت این کتیبه، مراحل دقیق و هنرمندانه‌ای داشته است: ابتدا حجاران و سنگ‌تراشان ماهر، سطح ناهموار سنگ را در حدود دو سانتی‌متر تراش داده‌اند تا بستری صاف و مناسب برای نگارش فراهم آید؛ سپس خطوط و نوشته‌ها با استفاده از ابزارهای خاص حجاری و با ظرافت و دقتی فراوان بر روی آن حک شده‌اند. خط نستعلیق به کار رفته در سنگ‌نوشته، با ظرافت و زیبایی خاصی نگاشته شده است و مهارت کاتبان و حجاران آن دوره را نشان می‌دهد. نام کاتب اصلی کتیبه، «مقرب الخاقان میرزا عبدالحسین»، نیز ذکر شده (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۳) که خود مؤید جایگاه هنری و اهمیت این اثر است. این هنرمندان، با استفاده از ذوق هنری و مهارت خویش، خطوط و نقوش را به

شکلی هنرمندانه و ماندگار بر روی سنگ حک کرده‌اند.

محتوای سنگ‌نوشته و تحلیل آن

شکل (۳). سنگ‌نوشته تخت خان (منبع: <https://rahbal.com>)

متن کامل سنگ‌نوشته تخت خان که در ادامه می‌آید از منابع اکبری (۱۳۸۶: ۹۰) و چمن‌آرا (۱۳۸۴: ۹۸-۹۵) استخراج گردیده است. به منظور حفظ اصالت تاریخی و سبک نگارشی قاجاری، از گذاشتن هرگونه علائم نگارشی مدرن، مانند نقطه، ویرگول و نمادهای اختصاری پرهیز شده و تمامی واژگان به همان صورتی که در سنگ‌نوشته حک شده‌اند، بدون کم و کاست و بدون جایگزینی ثبت شده‌اند. این سبک نگارش ممکن است برای مخاطبان امروزی چالش‌برانگیز باشد؛ اما هدف از آن، حفظ اصالت تاریخی، فرهنگی و زبانی متن است تا ویژگی‌های نوشتاری و سبک بیان آن دوره بدون تحریف منتقل شود. متن سنگ‌نوشته به شرح زیر است:

هو الله تعالی

تاریخ ولادت لرستان فیلی حسب الفرمایش جناب امیر الامرا العظام غلامرضا خان والی فتح السلطنه امیر تومان در این سنگ ثبت نمود

اول والیا حسین خان بن منصور العلوی عباسی که در زمان سلطنت شاه عباس صفوی ماضی ملقب به لقب والیگری کل لرستان شده مقبره والی مرحوم درب امامزاده واجب التعظیم شاهنشاه است بعد والیگری به شاه وردی خان پسر او رسید بعد حسین خان ثانی و پسر او والی بود در زمان سلطنت نادر علی مردان و میر حسین ثانی والی بودند به امر حضرت نادری به سفارت اسلامبول روانه شد در زمین راه کرکوک فوت شد و در مقام مشهور به امام زین العابدین مدفون است

بعد از او برادر خود اسماعیل خان بن شاه وردی خان در جای خود منصوب نمود مدت

چندی ریاست والیگری کل لرستان داشته مدفن او در کشیک خانه نجف اشرف

در زمان سلطنت محمد خان قاجار مرحوم حسن خان بن اسدالله خان بن اسماعیل خان به امر والیگری برقرار گردید و قریب نود سال والی تمام پیشکوه و پشتکوه بود و در سنه هزار و دویست و پنجاه و پنج وفات نمود و در کشیک خانه مذکور مدفون است

بعد وفات مرحوم حسن خان صفحات ثلاثه پشتکوه به مرحومان علی خان احمد خان و حیدر خان انتقال یافته مرحوم حیدر خان جد غلامرضا خان والی و فتح السلطنه امیر تومان در سنه هزار و دویست و هفتاد و سه وفات نمود

بعد از مرحوم مغفور حسین قلی خان والی تاب ثراه به والیگری پشتکوه منصوب شد و اقدام در خدمات به دولت ابد مدت قاهره شاهنشاه عجم جا شاه شهید ناصرالدین شاه قاجار نور الله مرقد و در زمان فرمانروایی حمزه میرزا امیر جنگ تاب ثراه والیگری پشتکوه را هم به والی مرحوم مرحمت کرد و در زمان حکم رانی امیر خان سردار از جانب دولت ابد مدت ملقب به جناب صارم السلطنه سردار اشرف و امیر تومان شده است

عمر شریف والی مرحوم شصت و هشت سال بود و در زمان سلطنت مظفرالدین شاه نور الله مرقد و در سنه هزار و سیصد و هجده وفات یافت مقبره والی مرحوم در وادی السلام نجف اشرف است

والی مرحوم ابنیه متعدد بنا نهاد از جمله قلعه باغ کاخ و حمام حسین آباد در سنه هزار و دویست و نود و چهار به معماریت استاد آقای کرمانشاهی و نظارت حاج محمد علی شیرازی به انجام رساند و نخلستان و قلعه حسینی را در سنه هزار و دویست و نود و هفت به معماریت استاد آقای کرمانشاهی و نظارت میر خلیل بک رشنویی به اتمام رساند و بعد در سنه هزار و سیصد و هفت به معماریت استاد قنبر بک تفکچی باشی ملکشاهی به حفر قنات امیر آباد و طواحین قیام به اتمام رسانید

در سنه هزار و سیصد و نوزده امر والیگری پشتکوه از جانب اعلی حضرت مظفرالدین شاه به غلامرضا خان فتح السلطنه امیر تومان مرحمت فرمود

پیش از امر والیگری در حکم رانی والی والد تاب ثراه در سنه هزار و سیصد و نه به خدمت امامزاده علی صالح علیه رحمته بن عبدالله الاعرج بن حسین اصغر بن زین العابدین قیام نمود بقعه مطهره کاشی و حصار او از گچ و سنگ به معماریت استاد غلام حسین دزفولی و نظارت مقرب الحضرت نایب کرمانشاهی عینل خان رشنویی به اتمام رسید

بعد امر به ساختن قلعه حسین آباد که مشهور به ده بالاست نمود و قلعه و حمام و باغ به معماریت حاج درویش علی کرمانشاهی و حجاری رضا قلی و به خط مقرب الخاقان میرزا عبدالحسین خان رشنویی در سنه هزار و سیصد و بیست و پنج به اتمام رسانید

و در سنه هزار و سیصد و نوزده جناب مستطاب اجل اکرم افخم به القاب جلیل صارم السلطنه سردار اشرف نایل گردید و در سنه هزار و سیصد و بیست و پنج در بدو جلوس سلطنت عادل محمد علی شاه به حکم رانی صفحه طرحان برقرار و در همین تاریخ به حفر قنات سرداریه مشهور به مله بازان به معماریت استاد حسین مقنی باشی اصفهانی به اتمام و در همین

تاریخ چند رشته آسمان آباد که مشهور به اشرف آباد است به اتمام رسانید

تحلیل مضامین و موضوعات سنگ‌نوشته تخت‌خان

بررسی دقیق محتوای سنگ‌نوشته تخت‌خان، اطلاعات ارزشمندی را در مورد ساختار قدرت، روابط اجتماعی، فرهنگی و تاریخ محلی ایلام در دوره قاجار ارائه می‌دهد. مضامین و موضوعات اصلی مطرح‌شده در این کتیبه را می‌توان به شرح زیر واکاوی کرد:

شجره‌نامه والیان پشتکوه و تثبیت مشروعیت: این سنگ‌نوشته با ذکر دقیق شجره‌نامه والیان از حسین‌خان بن منصور العلوی عباسی (والی منصوب شاه‌عباس صفوی) تا غلامرضاخان والی، نقشی محوری در تثبیت مشروعیت و تداوم قدرت خاندان والیان ایفا می‌کند. این شجره‌نامه، ریشه‌های والی‌گری را به دوران صفوی و حتی تبار علوی عباسی مرتبط می‌سازد که به خاندان والی، اقتداری تاریخی و مذهبی می‌بخشیده است. تأکید بر والیان پیشین و جایگاه دفن آنها (مانند نجف اشرف) نیز به این مشروعیت مذهبی و سیاسی اعتبار می‌افزاید. این رویکرد در بسیاری از اسناد حکومتی و کتیبه‌های محلی برای نمایش تداوم قدرت و وفاداری به حکومت مرکزی رایج بوده است (یعقوبی، ۱۳۸۶: ۶۰-۵۵؛ فضائی، ۱۳۶۲: ۴۸۵).

خدمات عمرانی و بازتاب اقتدار والی: سنگ‌نوشته به تفصیل به خدمات عمرانی غلامرضاخان والی، از جمله ساخت قلعه حسین‌آباد (معروف به ده‌بالا)، حمام، باغ، نخلستان و قنات سرداریه (مله‌بازان) اشاره دارد. ذکر دقیق نام معماران (استاد آقا کرمانشاهی، استاد قنبریک تفکچی باشی ملکشاهی، استاد حسین مقنی‌باشی اصفهانی، حاج درویش علی کرمانشاهی) و ناظران (حاج محمدعلی شیرازی، میرخلیل‌بک رشنوئی، عینل‌خان رشنوئی) و تاریخ اتمام هر پروژه، نشان‌دهنده اهمیت این اقدامات برای والی و تلاش او برای ماندگار ساختن نام خود به عنوان یک والی آبادگر است. این ثبت جزئیات، نه تنها کارکردی تاریخی دارد؛ بلکه نشان‌دهنده تمایل والی برای نمایش توانایی‌های مالی و مدیریتی خود و رفاه‌بخشی به مردم منطقه بوده است. این اقدامات عمرانی می‌توانست به عنوان اهرم‌های تبلیغاتی برای جلب رضایت عمومی و تثبیت حکومت مورد استفاده قرار گیرد (کرزن، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۳۸؛ نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۲).

زمان‌نگاری دقیق و اهمیت ثبت وقایع: کتیبه با دقت فراوان به زمان‌بندی وقایع و اقدامات مختلف اشاره دارد؛ از جمله تاریخ وفات والیان پیشین تا سال‌های مشخص (مانند ۱۲۵۵ ه‍.ق، ۱۲۷۳ ه‍.ق، ۱۲۹۴ ه‍.ق، ۱۲۹۷ ه‍.ق، ۱۳۰۷ ه‍.ق، ۱۳۰۹ ه‍.ق، ۱۳۱۸ ه‍.ق، ۱۳۱۹ ه‍.ق، ۱۳۲۵ ه‍.ق) مربوط به ساخت بناها یا دریافت القاب. این ثبت دقیق تاریخی، سنگ‌نوشته را به یک سند معتبر برای تاریخ‌نگاری محلی ایلام تبدیل می‌کند و امکان بازسازی دقیق‌تر رویدادها را فراهم می‌آورد. این دقت در تاریخ‌گذاری نشان‌دهنده اهمیت ثبت رسمی وقایع برای والیان قاجار بوده است.

اهمیت دادن به هنرمندان و صنعتگران: در سنگ‌نوشته، ذکر نام معمارانی چون حاج درویش علی کرمانشاهی و حجارانی مانند رضاقلی و کاتبانی همچون مقرب‌الخاقان میرزا عبدالحسین خان رشنوئی، نشان از جایگاه و ارزشی دارد که در دربار والیان قاجار در ایلام برای هنرمندان و صنعتگران قائل بوده‌اند.

این توجه، نه تنها به اعتبار کتیبه می‌افزاید؛ بلکه اطلاعات ارزشمندی را درباره شبکه‌های هنری و فعالیت‌های ساخت‌وساز در منطقه ایلام آن زمان ارائه می‌دهد و می‌تواند سرنخی برای مطالعه زندگی و فعالیت‌های این هنرمندان و صنعتگران باشد (فضائل، ۱۳۶۲: ۱۸۵-۱۸۰).

مدح و ستایش غلامرضاخان والی و القاب حکومتی: بخش‌هایی از سنگ‌نوشته به مدح و ستایش والی و دریافت القاب حکومتی او، از جمله «فتح السلطنه امیر تومان» و «صارم السلطنه سردار اشرف» اختصاص یافته است. این مدح‌ها و ذکر القاب، نه تنها ارزش ادبی دارند؛ بلکه نشان‌دهنده ارتباط والی با دربار مرکزی قاجار و تأیید حکومت او از سوی پادشاهان وقت (ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه) است. این القاب و مدح‌ها، نقش مهمی در معرفی شخصیت کاریزماتیک و مقتدر والی به جامعه و رسمیت بخشیدن به جایگاه او ایفا می‌کرده‌اند (سردار اشرف، ۱۳۹۷: ۴۰-۳۵). تأکید بر عبارت «خدمات به دولت ابد مدت قاهره، شاهنشاه عجم» نیز وفاداری والی به حکومت مرکزی را نشان می‌دهد.

نمایش جایگاه مذهبی و ارادت به اماکن متبرکه: اشاره به خدمت‌رسانی به بارگاه امامزاده علی صالح (علیه رحمه) و ساخت بقعه و حصار آن در سال ۱۳۰۹ ه‍.ق، نشان‌دهنده جنبه‌های مذهبی و اعتقادی والی و ارادت او به مقدسات دینی است. این اقدامات می‌توانسته است به تقویت جایگاه معنوی والی در میان عامه مردم و جلب حمایت روحانیت منجر شود. افزون بر این، انتخاب نجف اشرف به عنوان مدفن والیان، نشان‌دهنده جایگاه مذهبی و ارتباطات گسترده فرامحلی آنها با مراکز مهم تشیع است.

در مجموع، بررسی مضامین و موضوعات مندرج در سنگ‌نوشته تخت خان، نشان می‌دهد که این اثر فراتر از یک سند ثبتی صرف است و مجموعه‌ای غنی از اطلاعات متنوع تاریخی، هنری، اجتماعی و سیاسی را در خود جای داده است. شجره‌نامه والیان، خدمات عمرانی انجام‌شده، تاریخ دقیق وقایع، ذکر نام هنرمندان و صنعتگران، مدح و ستایش والی و تبیین ارادت مذهبی، همگی در کنار هم، تصویری جامع و چندبعدی را از حکومت غلامرضاخان والی و اوضاع و احوال ایلام در دوره قاجار ارائه می‌دهند و به طور مستقیم به سؤالات اصلی پژوهش پاسخ می‌دهند.

بررسی جنبه‌های ادبی و هنری سنگ‌نوشته

سنگ‌نوشته تخت خان، علاوه بر ارزش تاریخی، از منظر ادبی و هنری نیز حائز اهمیت است. در این بخش، به بررسی ویژگی‌های خط، مضامین ادبی و هنر حجاری به‌کاررفته در آن پرداخته می‌شود:

۱. ویژگی‌های خط نستعلیق در سنگ‌نوشته تخت خان

خط نستعلیق، که در دوره قاجار به اوج شکوفایی و کمال خود رسید، به دلیل زیبایی، روانی و ظرافت، به طور گسترده در آثار هنری و ادبی آن زمان به کار می‌رفت (فضائل، ۱۳۶۲: ۴۹۰-۴۸۰). خط نستعلیق به‌کاررفته در سنگ‌نوشته تخت خان نیز با گرایش به خط شکسته، به هنر

و مهارت خطاطی در آن دوران اشاره دارد. برخی از این ویژگی‌های برجسته آن عبارتند از:

- **گرایش به شکسته‌نویسی:** این ویژگی، که در آن برخی حروف و کلمات به صورت کشیده و شکسته نوشته می‌شوند، به خط زیبایی و تنوعی خاص می‌بخشد و در دوره قاجار مورد توجه و استقبال خوشنویسان بوده است (همان: ۵۱۰-۵۰۰).
- **ظرافت و زیبایی بصری:** کیفیت ممتاز نگارش، نشان از مهارت و ذوق هنرمندانه کاتب دارد.
- **روانی و خوانایی:** خط، با وجود گرایش به شکسته، از خوانایی قابل قبولی برخوردار است.
- **به‌کارگیری عبارات خاص:** به‌کارگیری کلمات و اصطلاحات خاص، تسلط کاتب بر زبان فارسی و ادبیات زمان خود را نشان می‌دهد.
- **پابندی به اصول و قواعد نستعلیق:** رعایت تقارن، توازن و هماهنگی در طول و عرض خطوط نشان‌دهنده دقت و مهارت بالای خطاط است.
- **نرمی و روانی در گردش خطوط:** حرکت‌های سرزنده و روان خطوط، حس پویایی و زندگی را به متن القا می‌کند.
- **تزئینات بدیع و چشم‌نواز:** در برخی بخش‌ها، خطوط با آرایه‌ها و تزئینات بدیع همراه شده که بیانگر تخصص و ذوق هنری والای خطاط است.
- **تنوع در ضخامت و نازکی:** در این سنگ‌نوشته، تغییر هوشمندانه ضخامت در بخش‌های مختلف، به منظور خلق نقش‌های موزون و زیبا و افزایش جلوه هنری به چشم می‌خورد.
- **ترتیب و چینش نظام‌مند:** خطوط به صورت منظم و در قالب سطرهای هم‌راستا و مرتب قرار گرفته‌اند که بر زیبایی و خوانایی اثر می‌افزاید.
- **استفاده حرفه‌ای از فضای خالی:** در به‌کارگیری فضای خالی اطراف متن، تعادل بسیار خوبی برقرار است که نشان از تبحر خطاط در طراحی متین و زیبا دارد.

این ویژگی‌های ممتاز خط نستعلیق در کتیبه تخت‌خان، نشان‌دهنده مهارت و هنر خطاط در دوره مورد نظر است و به عنوان نمونه‌ای ارزشمند و ماندگار از این خط، در تاریخ هنر ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد.

۲. مضامین ادبی و و بازتاب ارزش‌های اجتماعی در سنگ‌نوشته تخت‌خان

مضامین ادبی موجود در سنگ‌نوشته تخت‌خان، می‌تواند بازتابی از باورها، اعتقادات و ارزش‌های اجتماعی رایج در دوره قاجار در ایلام باشد. این مضامین، که در برگیرنده مفاهیمی چون: وطن‌پرستی، دین‌باوری و اخلاق‌مداری هستند، علاوه بر ارزش تاریخی، اطلاعاتی را از فضای فکری و فرهنگی حاکم بر جامعه آن زمان به دست می‌دهند.

۳. هنر حجاری و ترکیب عناصر هنری در سنگ‌نوشته تخت خان

جلوه‌های هنر حجاری در این سنگ‌نوشته، که قطعه‌سنگی بزرگ و حجیم است، به وضوح نمایان است. هنر حجاری در دوره قاجار رونق خاصی داشته است (تناولی، ۱۳۹۲: ۶۲؛ گیو قصاب، ۱۳۹۳: ۱۳۳). خطوط و نقوش روی سنگ، با دقت و ظرافت بالایی حک شده‌اند که نشان‌دهنده مهارت و تجربه بالای هنرمندان حجار آن دوره است. سنگ‌نوشته تخت خان، تجلی‌گاه تلفیقی هنرمندانه از زیبایی خط نستعلیق، غنای متن تاریخی و ادبی و ظرافت هنر حجاری است. این ترکیب، اثری ارزشمند را پدید آورده که نشان‌دهنده ذوق و سلیقه هنری والای هنرمندان عصر قاجار است.

۴. مقایسه سنگ‌نوشته تخت خان با سایر آثار دوره قاجار

بررسی و مقایسه خط و نگاره سنگ‌نوشته تخت خان با دیگر آثار دوره قاجار، به درک جایگاه این اثر در میان آثار هنری آن زمان کمک می‌کند. خط نستعلیق به کاررفته در این کتیبه، مشابه است با نمونه‌های برجسته‌ای که در بناهای تاریخی مهم دوره قاجار، همچون: کاخ گلستان، مسجد نصیرالملک و مدرسه سپهسالار؛ همچنین در نسخ خطی آن زمان، نظیر دیوان حافظ مشاهده می‌شود (بلر، ۱۳۹۶: ۴۹۶-۴۹۵؛ فضائلی، ۱۳۶۲: ۴۵۲-۴۵۱؛ بهپور، ۱۳۸۴: ۸۵-۸۴؛ رخشان و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۰۱-۱۹۹). با این حال، به دلیل تفاوت‌های موجود در جنس و ابعاد بستر نگارش (سنگ در برابر کاغذ)؛ همچنین تفاوت در ابزار و شیوه اجرا (حکاکی بر سنگ در مقابل قلم و مرکب بر کاغذ)، انجام مقایسه‌ای دقیق و فنی دشوار است. این محدودیت‌ها، نیاز به پژوهش‌های جامع‌تر در آینده را برجسته می‌سازد.

۵. نقش کاتب و حجاران

کاتب اصلی کتیبه، «مقرب‌الخاقان میرزا عبدالحسین خان رشنوئی» است که نام وی در متن کتیبه به صراحت ذکر شده است (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۳). تسلط وی بر فنون خط نستعلیق و ظرافت نگارش، نشان‌دهنده جایگاه برجسته او در خوشنویسی عهد قاجار است. علاوه بر کاتب، حجارانی مانند رضاقلی و معمارانی چون حاج درویش‌علی کرمانشاهی نیز در مرحله آماده‌سازی سنگ و حکاکی دقیق و هنرمندانه متن نقش محوری داشته‌اند. این همکاری میان کاتب و حجار، به خلق اثری هنری و تاریخی منجر شده است که مهارت و توانمندی هنرمندان آن دوره را به نمایش می‌گذارد (گیو قصاب، ۱۳۹۳: ۱۳۳).

اهمیت و ارزش سنگ‌نوشته تخت خان

سنگ‌نوشته تخت خان، به واسطه تلفیق اطلاعات تاریخی، زیبایی‌شناسی خط و نگاره و محتوای فرهنگی، اثری بی‌نظیر از تاریخ قاجاری ایلام محسوب می‌شود. این کتیبه به دلیل

جایگاه برجسته‌اش در حفظ و معرفی میراث فرهنگی منطقه و فراهم آوردن منابع دست اول درباره تاریخ محلی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و به عنوان سندی معتبر راهگشای پژوهش‌های آتی خواهد بود.

نقش سنگ‌نوشته در معرفی شخصیت غلامرضاخان والی

این سنگ‌نوشته، با ارائه جزئیاتی درباره شجره‌نامه، اقدامات عمرانی و ویژگی‌های شخصیتی غلامرضاخان والی، نقش مهمی در معرفی و برجسته‌سازی جایگاه او ایفا می‌کند (نعمتی، ۱۳۷۹: ۷۱-۷۳). این کتیبه نه تنها از طریق معرفی خاندان والی، به مشروعیت و تداوم قدرت او اشاره دارد؛ بلکه با ذکر تفصیلی پروژه‌های عمرانی گسترده (قلعه حسین‌آباد، حمام، باغ و قنات‌ها) و تأکید بر تدبیر، شجاعت و عدالت وی، او را به عنوان حاکمی آبادگر، قدرتمند و محبوب به آیندگان معرفی می‌کند. در واقع، این سنگ‌نوشته یادگاری ماندگار از والی است که نام و اقدامات او را در تاریخ ایلام ثبت کرده است.

بررسی کاستی‌های نگارشی و محتوایی سنگ‌نوشته تخت خان

متن سنگ‌نوشته تخت خان، با وجود اهمیت تاریخی، از نظر نگارشی و محتوایی، کاستی‌ها و ابهاماتی دارد که تحلیل دقیق آن را ضروری می‌سازد: اشکالات نگارشی و املایی: عدم رعایت علائم نگارشی رایج (نقطه، ویرگول و ...) در سرتاسر متن مشهود است که در برخی از جملات به ابهام منجر می‌شود. این ویژگی، البته می‌تواند بازتاب‌دهنده سبک نگارش مرسوم در آن دوره نیز باشد.

ابهامات دستوری:

- جملات ناقص: برخی جملات فاقد فعل یا فاعل مشخص هستند؛ مثلاً جمله «بعد حسین‌خان ثانی و پسر او والی بود»، از نظر دستوری کامل نیست.
- ابهام در مرجع ضمیر: مرجع برخی ضمیر در متن، نامشخص است؛ مثلاً در جمله «بعد از او برادر خود اسماعیل‌خان بن شاه‌وردی خان در جای خود منصوب نمود» که مرجع ضمیر «او» مبهم است و بنا بر برخی روایات، به شخصی به نام تیغن اشاره دارد که حاکمیت او کوتاه‌مدت و پیش از اسماعیل‌خان بوده است^۱.

کاستی‌های محتوایی:

- اطلاعات ناقص: در مورد برخی از والیان، مانند حسین‌خان ثانی و پسرش، اطلاعات کافی ارائه نشده است.

۱. بنا بر روایاتی، تیغن، قبل از اسماعیل‌خان، در حدود دو سال بر پشتکوه حکومت کرده است و اسماعیل‌خان پس از کشتن او، حاکمیت این منطقه را به دست گرفته است.

- ابهام در وقایع: علت وقایع مهمی نظیر فوت علی مردان خان در راه کرکوک مبهم است^۱

این کاستی‌ها، با اینکه از ارزش تاریخی کتیبه نمی‌کاهند؛ اما نشان‌دهنده تفاوت‌های سبکی و نگارشی با متون معاصر هستند و لزوم بازخوانی و تفسیر دقیق آن را برای پژوهشگران تاریخ ایلام دوچندان می‌کند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بررسی سنگ‌نوشته تخت خان به عنوان نمادی از تاریخ و فرهنگ ایلام در دوره قاجار پرداخته شد. با تمرکز بر بستر تاریخی منطقه، زندگی‌نامه غلامرضاخان والی، انگیزه‌ها، زمان و چگونگی نگارش کتیبه مذکور و تحلیل محتوا، ویژگی‌های خط و اهمیت آن، یافته‌های کلیدی به دست آمد.

یافته‌های اصلی و پاسخ به سؤالات پژوهش:

- **اطلاعات تاریخی و فرهنگی:** سنگ‌نوشته در سال ۱۳۲۵ ه‍.ق به دستور غلامرضاخان والی نگاشته شده است. محتوای آن شامل شجره‌نامه دقیق والیان پشتکوه (از حسین خان بن منصور العلوی عباسی تا غلامرضاخان والی)، خدمات عمرانی گسترده به همت غلامرضاخان (ساخت قلعه، باغ، حمام و قنات‌ها با ذکر نام معماران و تاریخ ساخت) و نیز رویدادهای مهم و اطلاعاتی در مورد وضعیت اجتماعی - اقتصادی ایلام در دوره قاجار است. این اطلاعات سنگ‌نوشته را به منبعی دست اول و ارزشمند برای تاریخ‌نگاری محلی تبدیل کرده است.

- **ویژگی‌های خط و نگارش:** خط به کاررفته در سنگ‌نوشته تخت خان، نستعلیق با گرایش به خط شکسته است که از ظرافت، زیبایی و خوانایی بالایی برخوردار است. هنر حجاری نیز در این اثر برجسته است و حکاکی‌ها با دقت و ظرافت خاصی انجام شده‌اند. نام کاتب اصلی - میرزا عبدالحسین خان رشنوئی - و حجاری آن چون رضاقلی نیز در کتیبه ذکر شده است و این امر، بر جایگاه والای هنرمندان در این دوره دلالت دارد.

- **نقش کتیبه در معرفی شخصیت غلامرضاخان والی:** سنگ‌نوشته مورد بحث، نقشی محوری در معرفی شخصیت و تثبیت جایگاه والی دارد و با ذکر خدمات عمرانی وی، او را به عنوان حاکمی آبادگر و توانمند معرفی می‌کند. شجره‌نامه نیز به مشروعیت و تداوم قدرت او اعتبار می‌بخشد. اشاره‌های موجود به القاب و ارتباط با دربار قاجار نیز جایگاه سیاسی و مذهبی والی را برجسته می‌سازد.

- **اهمیت و جایگاه کتیبه:** سنگ‌نوشته تخت خان، به دلیل تلفیق منحصر به فرد اطلاعات غنی تاریخی، خط نستعلیق زیبا و هنر حجاری ظریف، جایگاه ویژه‌ای در میان آثار تاریخی و فرهنگی ایلام و ایران در دوره قاجار دارد. این اثر، نه تنها یک سند تاریخی مهم؛ بلکه اثری

۱. منابع دوره افشاریه نوشته‌اند که با زهر مسموم شده است.

هنری و گواهی بر غنای تمدنی منطقه است که می‌تواند نقش مهمی در معرفی تاریخ و فرهنگ ایلام به عرصه جهانی ایفا کند.

در مجموع، سنگ‌نوشته تخت‌خان، یک اثر تاریخی - هنری جامع است که لایه‌های متعددی از تاریخ، فرهنگ، اجتماع و هنر ایلام در دوره قاجار را بازنمایی می‌کند و شایسته حفاظت و معرفی بیشتر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الف) فارسی

منابع و مأخذ

- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۶۶). نگاهی به ایلام. تهران: هنر.
- (۱۳۹۹). ایلام و تمدن دیرینه آن. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اکبری، حسین (۱۳۸۶). تاریخ ایلام از باستان تا دوران معاصر. تهران: افق.
- بختیاری، سعید (۱۳۹۳). اطلس گیتاشناسی استان‌های ایران. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- بلر، شیلا (۱۳۹۶). هنر و معماری اسلامی. ترجمه مسعود راد. تهران: سمت.
- بهپور، بهمن (۱۳۸۴). معماری دوره قاجار. تهران: دانشگاه هنر.
- پیشگاهی فرد، زهرا، بهادر غلامی، فاطمه السادات میراحمدی، عبدالکریم ویسی و سعید خلیلی (۱۳۹۱). «بررسی تأثیرات شکل جغرافیایی استان ایلام بر توسعه نیافتگی آن». برنامه ریزی منطقه‌ای. ۲ (۸): ۷۹-۹۱.
- تناولی، پرویز (۱۳۹۲). هنر حجاری در ایران. تهران: نظر.
- چمن آراء، مهدی (۱۳۸۴). «مشروطیت و موضع غلامرضاخان والی پشتکوه (ایلام)». پیام بهارستان. ش ۵۱.
- راد، ناصر (۱۴۰۰). تاریخ سرزمین ایلام از روزگار باستان تا انقراض حکومت والیان لرستان و ایلام. تهران: ارغنون.
- رخشان، منوچهر، محمد اکوان و محمد شکری (۱۴۰۲). «تحلیل نقوش و تزیینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر رولان بارت با تأکید بر مسجد سپه‌سالار و عمارت مسعودیه». مطالعات هنر اسلامی. ۲۰ (۱): ۱۹۸-۲۱۳.
- ساکی، علی محمد (۱۳۸۴). «انیس المسافر نوشته غلامرضاخان والی پشتکوه (مطالعه و نقد)». فرهنگ ایران‌زمین. ش ۳۰: ۲۱۶-۲۰۸.
- سردار اشرف، غلامرضا ابن حسینقلی (۱۳۹۷). انیس المسافر. به تحقیق روح‌الله بهرامی. تهران: یار دانش.
- شرکت رهبال آسمان. (۱۴۰۳). وبسایت رسمی. دریافت شده از <https://rahbal.com>
- فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۶۲). اطلس خط: تحقیقی در خطوط اسلامی از آغاز تا عصر حاضر. اصفهان: سروش.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۶۴). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- گیو قصاب، علی (۱۳۹۳). هنر حجاری در دوره قاجار. تهران: دانشگاه تهران.
- مرادی مقدم مراد و اصغر غفاری واحد (۱۳۹۹). «نقش نظام مالیاتی در تحولات سیاسی و اجتماعی پشتکوه (ایلام) در دوره قاجار». پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی. ۱۹ (۱): ۲۶۹-۲۹۹.
- _____ و افسانه مرادی (۱۴۰۰). «مهاجرت ساکنان پشتکوه به عراق در دوره قاجار و پهلوی و تحلیل اقدامات صورت گرفته برای بازگشت آنان». فرهنگ ایلام. فرهنگ ایلام. ۲۲ (۷۰ و ۷۱): ۱۷۲-۲۰۴.
- _____ و حمید بصیرت‌منش (۱۳۹۹). «بررسی عوامل مؤثر در مسئله‌مند شدن وضعیت تابعیت کردهای فیلی عراق در یکصد سال اخیر». تاریخ اسلام و ایران. ۳۰ (۴۵): ۱۵۱-۱۷۵.
- _____ (۱۳۸۵). «تاریخ سیاسی و اجتماعی پشتکوه در دوران والیان فیلی». مطالعات ملی. شماره ۲۵.
- _____ (۱۳۸۷). «نقش والیان ایلام در حفظ امنیت و دفاع از مرزهای ایران‌زمین». فرهنگ ایلام. شماره ۲۰ و ۲۱: ۲۲۵-۲۵۰.
- نعمتی، نورالدین (۱۳۷۹). «کتیبه تخت‌خان». فرهنگ ایلام، شماره ۳ و ۴: ۷۱-۷۳.
- یعقوبی، ابراهیم (۱۳۸۶). تاریخ والیان پشتکوه ایلام؛ پیشینه تاریخی ایلام از باستان تا اوایل دوره قاجار: بررسی حکومت والیان پشتکوه (اوضاع سیاسی - اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی). قم: دارالکتاب.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی